

Una aproximació microhistòrica a la bigàmia femenina en el Regne de València

A microhistoric approach to female bigamy in the Kingdom of Valencia

ÀLEX LLINARES PLANELLS
allinaresplanells0@gmail.com

Universidad de Málaga

Resum: El matrimoni catòlic, era i és, indissoluble i monògam per això el delictes de bigàmia va ser perseguit pels tribunals civils i eclesiàstics, sobretot després del Concili de Trento. Aquest delictes ha sigut associat, grosso modo, al sexe masculí i per eixa raó analitzem dos processos inquisitorials contra dos dones, Anna Maria Ivars i Maria Francisca Savall, per entendre les motivacions personals que podien propiciar que una muller de l'antic règim es tornés a casar il·legalment.

Paraules clau: Bigàmia, Inquisició, Història de gènere, Regne de València

Abstract: Catholic marriage was and is, indissoluble and monogamous. For that reason the crime of bigamy was pursued by civil and ecclesiastical courts, especially after the Council of Trent. This crime was mostly associated with men, and that is why two inquisitorial processes are analyzed against two women, Anna Maria Ivars and Maria Francisca Savall, to understand the personal motivations that can lead a woman of old regime to marry again illegally.

Keywords: Bigamy, Inquisition, Kingdom of Valencia, women's history

---

* Aquest treball s'emmarca en el projecte d'investigació "Humores. el humor y su sentido: discursos e imagenes de lo risible desde la ilustracion hasta hoy" (HAR2017-84635-P) finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad. I ha sigut possible gràcies l'ajuda dels *Contratos predoctorales para la formación de doctores del Ministerio de ciencia, innovación y universidades*. L'autor de l'article també forma part de l'equip de treball del projecte d'investigació «Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de fuentes documentales valencianas de la Época Foral» (PGC2018-097011-B-I00) del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades del Gobierno de España.

DATA PRESENTACIÓ: 05/03/2019 ACCEPTACIÓ: 20/05/2019 · PUBLICACIÓ: 23/06/2019

«El adulterio, la bigamia, la sodomía, la bestialidad se castigarán en los hombres con el último suplicio, y en las mugeres con el encierro en casas de corrección y trabajo por años.»
(*Mercurio de España*. núm. 3, 1787, p. 230).

1. Introducció

Segons els diccionari DVCB la bigàmia és l'«Estat de matrimoni d'una persona amb dues al mateix temps».¹ Dins del dret penal canònic, bigama també és la persona consagrada al servei de Deu que contrau matrimoni, la persona casada que decideix ordenar-se capellà sense consentiment de la seua muller o aquell individu que es casa dues vegades o més (citat per Gacto 1990: 465). Per la seua part, el lingüista Sebastián de Covarrubias (1662: 670-671) afirmava que en quatre supòsits es podia considerar a una persona bigama:

En primer lugar, bigamo es ciertamente, éste que contrajo segundas nupcias; ahora bien, los demás que las contraigan de forma impropia, son considerados bigamos. En segundo lugar, es considerado, del mismo modo, bigamo éste que haya tomado a una mujer sin marido como mujer además de la primera y la haya conocido con mezcla carnal. En tercer lugar, bigamo es éste que, además de la única mujer haya tenido sin embargo a una corrupta no virgen, hasta tal punto es cierto, que el mismo vicio tendría si uno, ignorante y no sabiéndolo, hubiese tomado como mujer a una corrupta. En cuarto lugar, el vicio de la bigamia es contraído por aquel que, aun cuando haya tenido como mujer a una sola y virgen, sin embrago, haya investigado el adulterio cometido por ésta con la unión carnal, incluso no habiéndose enterado del adulterio.

Òbviament, en aquest estudi ens ocuparem de l'accepció que fa referència a la persona que es casa per segona vegada sense desfer el vincle marital que l'unia al seu primer marit/muller.

El matrimoni catòlic era indissoluble i monògam, és a dir, solament la mort d'un dels esposos podia alliberar a l'altre per tornar-se a casar.² La bigàmia estava prohibida des de l'edat mitjana; per exemple en els furs 80 i 81 del Regne de València es contemplava que el doble casament, sense estar desfet el primer, era una pràctica delictiva.³ Malgrat la teoria, la falta d'organització per regular els matrimonis per part de l'església, propicià que es donaren molts matrimonis clandestins o *a iuras*, és a dir: acords entre les parts, de vegades solament de manera oral, sense testimonis. En aquests casos, si un dels cònjuges vol trencar el matrimoni i tornar-se a casar, incorreria en delictes de bigàmia però era difícil de provar documentalment, perquè el seu anterior matrimoni no estaria registrat (Gacto 1990: 465). Al segle XV i a principis del XVI existia la bigàmia, però per la falta de

1 Diccionari Català-València-Balear (DCVB). [En Xarxa]: <http://dcvb.iec.cat/results.asp?word=big%E0mia> (Consultat el dia 2/11/2018).

2 Com a excepció, també es podia contemplar l'anualitat matrimonial.

3 Les referències concretes als furs estan preses de la numeració de Manuel Dualde (1950-1967: 136-146).

regularització dels matrimonis no s'obria procediment als acusats, tret de casos excepcionals. Una evidència clara d'aquest fet el trobem en l'estudi de Ricardo García Cárcel (1976: 205-206) sobre els orígens del tribunal inquisitorial a València, ja que des de 1478 fins a 1530 sols troba tres processats per bigàmia. Bartolomé Bennassar (1981) també apunta que les autoritats civils i religiosos feien ulls grossos davant de molts casos de doble casament:

En 1537 el doctor Girón de Loaysa, rindiendo cuantas de una visita a Toledo y señalando el elevado número de bigamos, tiene bien pedir medidas especiales, pero él mismo no hace gran cosa por activar la búsqueda de los delincuentes. Por otra parte cuando se les atrapa, no se les condena al máximo previsto por la ley [...] (Bennassar 1981: 279).

Des de l'edat mitjana s'intentava acabar amb els matrimonis clandestins i processar als bigams. En el cànon 51 del IV Concili de Laterà (1215) s'obligava als capellans⁴ a publicar les amonestacions abans que se celebrés un matrimoni amb la finalitat que es pogueren denunciar impediments que obligaren a anul·lar o prohibir l'enllaç. Malgrat això, els textos conciliaris no concretaren el nombre de proclames o la seua forma i, per eixa raó, aquestes normes no van ser molt efectives, com s'ha vist en els exemples anteriors (Jimeno 2015: 119). Luter i els reformadors van criticar la falta de control a l'hora d'administrar el sagrament del matrimoni (Egido 1992) i el Concili de Trento (1545-1563) va generalitzar i posar en pràctica normes que buscaven regularitzar els matrimonis.

En la secció 24 del darrer concili esmentat es va aprovar el decret *Tametsi*,⁵ el qual regulava i generalitzava el matrimoni *in facie ecclesiae*: és a dir, un casament que necessita d'una triple publicació d'amonestacions: «proclame el cura propio de los contrayentes públicamente por tres veces, en tres días de fiesta seguidos, en la iglesia, mientras celebra la misa mayor, quiénes son los que han de contraer matrimonio» (Jimeno 2015: 167). L'enllaç havia de celebrar-se a una església amb una cerimònia pública oficiada per un capellà i amb la presència de dos o tres testimonis. A més, el rector tenia l'obligació d'anotar el nom dels esposos, dels testimonis i del dia i el lloc de la celebració de la cerimònia, és a dir, es van generalitzar els *Quinque Libri*.

D'aquesta manera, des de Trento es va perseguir amb més contundència als bigams. També va existir un conflicte entre la justícia civil i el Sant Ofici, perquè les dues consideraven que el delictes de bigama entrava dins de les seues competències. Era una disputa que s'arrastrà durant segles, ja que en les corts de Monsó de 1512 els catalans sol·licitaren que els inquisidors no havien d'intervenir en

---

4 S'estipulava que si un rector no publicava les amonestacions d'un matrimoni, podria ser suspès del seu ofici tres anys.

5[...] Prohibitiones illas propter hominum inoboedientiam iam non prodesse, et gravia peccata perpendat, quae ex eisdem clandestinis coniugiis ortum habent, praeserim vero eorum, qui in statu damnationis permanent, dum priore uxore, cum qua clam contraxerant, relicta, cum alia palam contrahunt, et cum ea in perpetuo adulterio vivunt; cui malo cum ab Ecclesia, quae de occultis non iudicat, succurri non possit, nisi efficacius aliquod remedium adhibeatur [...]. Citat en Gacto (1990: 446).

els processos de bigàmia, llevat dels casos en que l'acusat no entengués el sagrament del matrimoni. (Gacto 1990: 417) En 1770 es va promulgar una Reial Cèdula per evitar els conflictes entre el Sant Ofici i la justícia ordinària, per la qual la inquisició sols podia intervenir en els casos en els que hagués sospita d'heretgia. Aquesta norma no agradà a l'Inquisidor General, i per això va escriure al monarca per a que aquest la derogués, explicant-li que «habría irreparables perjuicios que habría de padecer la Religión en estos Reinos, que han empezado a manifestarse en desprecio del Santo Oficio, persuadiéndose muchos que cesó el Tribunal de la Inquisición en España». (Domínguez 1988: 156). El 30 de setembre de 1771 es dirigí una Reial Orde a l'Inquisidor General:

Ilustrísimo Señor: habiendo llegado el Rey a entender, que son muchas las causas de polígamos, pendientes por vía de delación hecha en el Tribunal del Santo Oficio y que se allan detenidas y sin procederse por motivo de la Real Pragmática de 9 de febrero de 1770 me ha mandado S.M. prevenir a V.S. Ilustrísima que deseando su piedad los pecados que por esta razón puedan cometerse, y que no queden impunes semejantes delitos, por ignorarse, quiere, que en los de esta clase, en que no conociere la Real Justicia ni otro tribunal y de que se hubiere hecho o se hiciese delación al Santo Oficio pueda proceder y prosseguir en su averiguación hasta aver sustanciado las causas en la debida forma, y para ello S.M. le confiere su Real Autoridad necesaria con la calidad de que no proceda á la sentencia y castigo en caso de que resultase no ser reos de fe, por no creer, ni tener por licita la Poligamia, pues en este caso deberán hacer la entrega y consignación a las Justicias [...] Citat en (Espinar 2013: 375-377).

Malgrat els conflictes institucionals, va ser la inquisició, en la majoria dels casos, l'encarregada d'obrir procés a les persona acusades de bigàmia.

Solange Alberro (1982: 242) afirmava, en el seu estudi sobre la bigàmia i la inquisició, que aquest delictes era propi de gent nòmada, desarrelada, «de trotamundos» els quals no s'adaptaven a les normes establertes. Però estudis posterior, com el d'Estrella Figueras, (2003:84-85) matisen aquesta visió, afirmant que no hi ha un prototipus de persona bígama i les raons per les quals una persona arriba a transgredir les normes del matrimoni «podrían haber sido múltiples, tantos como personalidades, extractos sociales, económicos y étnicos pudiéramos encontrar».

Per a poder casar-se, els bígams van dur a terme diversos enganys, com utilitzar un nom fals: per exemple, un valència de Monfort del Cid, en el seu primer casament a València utilitza el seu nom real, Javier Sirvent, i en el seu segon casament un de fals, Francisco Miralles.⁶ També moltes persones que volien casar-se il·legalment es feien passar per vidu o vidua, com un dels casos que veurem, o falsificaven la documentació matrimonial. Segons les investigacions d'Allyson Poska (2000: 249-250), al voltant de les bígames galleges, en les dones era més freqüent que en els homes presentar la documentació escrita dels seues respectius casaments perquè encara que moltes foren analfabetes, sabien que era de vital importància conservar una prova escrita per tal de presentar-la davant de la jerarquia eclesiàstica.

---

6 Archivo Historico Nacional (AHN), Inquisición, 3735, Exp.276.

No podem oblidar que aquest delictes pressuposava l'existència d'un primer matrimoni públic en el lloc d'origen, i aleshores el segon enllaç solia celebrar-se en altra comarca o fins i tot més lluny. La mobilitat geografia en els casos de bigàmia és una altra qüestió molt important en quasi tots els processos. Trobem casos excepcionals, però que no deixen de ser reals, de persones que van contraure més de dos matrimonis en diferents llocs de la geografia, com el procés de fe que li obriren a Antonio Carvajal, en la primera meitat del segle XVI, acusat de contraure matrimoni fins a cinc vegades: a Nàpols, Almeria, Múrcia, València i Mallorca.⁷

Un procés inquisitorial podia obrir-se per una denúncia d'una persona qualsevol, i en els casos de bigàmia es prenia declaració al capellans que oficiaren els casaments, als testimonis, a persones properes al reu, al primer marit o muller, i se'ls feia l'anotació del casament al *Quinque Libri*. Una vegada fet això, s'emetia una sentència a l'acusat/da, amb penes molt variades però la majoria entraven dins d'*adjuració de levi*,⁸ imposant penes com escoltar missa o eixir un diumenge a passar vergonya: és a dir, el bigam havia d'eixir nuet de cintura cap a d'alt pels carrers, damunt d'un ruc, amb algun senyal que l'identifiqués amb el delictes de doble casament. També fou molt habitual la pena d'assots, el desterrament entre dos i deu anys, tornar amb el primer marit i fins a principis del segle XVII també s'imposà la pena de galeres (Manescau 2005: 539-540).

En nombrosos estudis sobre la bigàmia es parla d'aquest delictes com a una infracció realitzada majoritàriament per homes. Bennassar (1981: 279) apunta que a meitat del segle XVI «el delictes se masculiniza: hay dos hombres por cada mujer entre los culpables [...] después, muy pronto, la presencia femenina se hace muy escasa [...]». Encara, estudis posteriors com el de Menescau (2005:539) remarquen:

En cuando a la participación de las mujeres en este delito, hemos de decir que se circunscriben a los siglos XVI y XVII, y siempre en número inferior al de los hombres. A partir del siglo XVIII prácticamente desaparece, principalmente, porque el nivel de control de la inquisición es casi perfecto y, además, porque son los hombres los que emigran dejando a sus mujeres [...]

Es té una imatge de la dona solament circumscrita a àmbit domèstic i només era l'home el qui es movia per la geografia, vivia aventures o tenia apetit sexual. Si que és cert que les circumstàncies d'homes i dones eren diferents. Per exemple, si considerem els llibres de doctrina, sols es contemplava i classificava a les dones, dins de la rectitud moral, en quatre estats: donzella, casada, viuda i monja, i el delictes de la bigàmia entraria en l'àmbit de la perversió. La dona estava més controlada, primer pels pares, després pel marit i els fills, i, si era monja, per les regles monacals i les seues superiors (Figueras 2003:86-88).

---

7 AHN, Inquisición, 5321, Exp.1.

8 Per als reus que sols hi havia una lleugera sospita d'heretgia, en contraposició a *adjuració rebementi*, per als encausats que existien moltes sospites de culpabilitat.

S'ha estudiat molt més la bigàmia masculina que la femenina, i els treballs de la segona s'han centrat majoritàriament en els casos en què el primer marit se n'anava a Amèrica i la muller es quedava sola, sense saber si l'home era viu o mort (Candau 2016). La majoria d'investigacions han abordat el tema des d'una perspectiva quantitativa, aportant interessants gràfiques i taules numèriques, però prestant poca atenció als processos de manera individual. Per aquestes raons en aquest article hem volgut analitzar dos processos de bigàmia a dos dones de la comarca de la Marina, la benissera Anna Maria Ivars i la callosina Maria Francisca Savall, la primera del segle XVII i la segona de finals del XVIII. Amb l'estudi microhistòric d'aquests dos processos inquisitorials podrem tenir una imatge els casaments a l'antic règim, les possibles motivacions personals que tingueren les dones per contraure unes segones núpcies, la mobilitat geogràfica o les declaracions dels testimonis del procés.

2. El procés d'Anna Maria Ivars

Els esdeveniments que recull el procés d'Anna Maria Ivars⁹ transcorren entre 1627 i 1644 i encara que es tracta d'un document incomplet i desordenat, intentarem estudiar la història d'aquest personatge de manera cronològica.

Anna Maria Ivars, de Benissa, es va casar amb Vicent Agut «su legítimo y primer marido» però va quedar vídua d'aquest i es va casar en segones núpcies, el 10 de maig de 1627, amb Joan Pastor, d'Aiora, encara que vivia a Bellreguard, era «menador de hornos de seda», i la parella visqué a Carcaixent. Anys després, aquesta dona es tornaria a casar a l'església de Sant Joan del Mercat, a València, el 4 de setembre de 1635, amb Jeroni Beltran, natural de Campanar. Encara que Ivars i Beltran es van aconseguir casar legalment i van fer vida marital, el segon espòs de la dona, si contem que abans era vídua, seguia viu.

Arran d'aquest esdeveniment s'obrí un procés judicial contra Anna Maria Ivars perquè «avia profanado el sacramento del matrimonio, volviéndose a casar, siendo vivo su primer marido. Con lo qual se avia hecho sospechosa en la fe [...]» (Img. 5).¹⁰No sabem quina persona exactament denuncià el delictes de bigàmia, però per a la inquisició una simple denúncia era motiu per obrir un procés.

El primer document per ordre cronològic, de vint-i-sis de juliol de 1644, és la declaració del segon marit de la dona, Joan Pastor, que en aquell moment tenia 44 anys, dut a terme per Francesc Cambres, vicari i regent de la cura d'ànimes de Carcaixent. La declaració d'aquest home és clau per

---

9 Al llarg del procés inquisitorial el cognom de l'acusada es citat com a «Yvars», «Ybarsa» o «Yvares», però per normalitzar aquest nosaltres emprarem «Ivars», que és com s'escriu en l'actualitat.

10 AHN, Inquisición, 5321, Exp.17. Remetem a les imatges digitals disponibles en el portal Pares Disponible en el portal Pares, [en xarxa]: http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/Control_servlet?accion=4&txt_accion_origen=2&txt_id_desc_ud=3900628. (Consultat el dia 6/01/2019).

entendre moltes qüestions del procés. Per exemple, podem deduir que no fou ell qui denuncià a Ivars davant la inquisició, perquè la primera pregunta que li fan és «si sabe o presume la causa porque ha sido llamado. Dixo que no la sabe ni la presume» (Img. 13). En les següents preguntes el comissari li pregunta directament per Anna Maria Ivars i aquest conta que feia 16 anys que s'havien casat: «Y haciendo vida marital con dicha Mariana Yvars, tres annos, poco más o menos, del qual han tenido solo una hija, Jusepa, que ya murió de edad de pocos annos» (Img. 13). També explica que es van casar a Bellreguard, sent els testimonis dos veïns de la localitat, Joan Ballester i Isabel Llinares.

L'última pregunta que es conserva en el procés de la declaració de Pastor intenta esbrinar com va saber ell que la seua muller s'havia tornat a casar. El testimoni argumenta que se n'anà a Granada a treballar, però feia un any havia tornat a Carcaixent, en 1643,¹¹ sense saber molt bé si la seua dona estava viva o morta. Per aquestes paraules podem deduir, que home i dona, a efectes pràctics, estaven separats completament, és a dir, que Joan Pastor va abandonar a la seua sort a Anna Maria Ivars. També el seu cunyat, Juan Monson, li explicà que la seua dona, per obtenir llicència per tornar-se a casar, li va ensenyar al vicari general solament el certificat de defunció del seu primer marit, eludint el fet que aquesta s'havia tornat a casar després de la mort d'aquest. Però encara que estigueren separats, la població de Carcaixent sabia que a efectes legals estava casada i un tal Francisco Álvarez, «escopetero de Alzira» li va dir:

Havéis de saber que Mariana Yvars se a buelto a casar en el lugar de Campanar [...]. Y preguntándole con quien y si tenía hijos, dixo que no se acordava del nombre, ni sabía si tenía hijos. Y como él es pobre, no se a atrevido a ir a Campanar, para que no le matase (Img. 14).

El següent en declarar, el cinc de setembre de 1644, fou un veí de Campanar i familiar de la Inquisició, Josep Pujades, a qui el tribunal li havia encomanat la tasca d'esbrinar dades al voltant d'Anna Maria Ivars. El testimoni afirma conèixer al matrimoni conformat per Anna Maria Ivars i Jeroni Beltran «labrador», que des que es van casar els va veure fer vida matrimonial i per boca del veí de Campanar «Jayme Peyron, cercano a la dicha Mariana Ybarsa» va saber que:

la dicha Mariana Ybarsa es muger de buen cuerpo, de hasta quarenta años, y tiene en su casa compañía de un muchacho que se llama Jusepe Ybars, pero que no sabe si es hijo suyo o pariente. Y lo que se ha dicho es verdadero, so cargo de juramento [...] (Img.9-10).

Després dels testimonis recollits contra l'acusada, els inquisidors demanen el 12 de setembre de 1644, a l'agutzir Benito Sanguino:

Prendáys el cuerpo de Mariana Ybares, muger de Gerónimo Beltrán, vecino de Campanar [...] donde quiera que lo halláredes, aunque sea en yglesia, monasterio o otro lugar sagrado, fuerte o privilegiado, lo sacad; y así preso y a buen recaudo lo traed a las cárceles d'este Santo Oficio [...] (Img.7).

---

11 Cal tindre present que la major part del procés va ser redactat el 1644.

L'últim dels testimonis del procés fou la defensa de la dona, Pedro Bonifacio Llobera, agutzir del mestre racional de València i veí del cap i casal del Regne, encara que als documents no tenim la seua declaració completa. Aquest home coneixia a Ivars perquè estava casada amb Beltran, i podem deduir que si una persona ben posicionada socialment com Llobera va declarar en defensa de la rea, fou perquè la família de Beltran tenia una estreta relació amb ell. De la part de la declaració d'aquest testimoni que es conserva sols podem destacar que aquest assenyala que ell tenia a l'acusada «por muger honrada y ha nueve o diez años que la conoce y que siempre ha vivido con mucha cordura y modestia, sin haver entendido contra su reputación y bondad cosa alguna» (Img.1-2).

Un dels últims documents del procés afirma que la rea estava «presa en las cárceles secretas d'este Sancto Officio que aquí esta presente» (Img.5). No sabem exactament la pena que li imposaren a Anna Maria Ivars, però si que sabem com el fiscal demanà que fora condemnada per bigàmia i falsificació documental:

Condenándola a las mayores y más graves penas contra semejantes delinquentes, por derecho, leyes y pramáticas d'estos reynos, motus propios, y instrucciones del Santo Officio, executándolas en su pena y bien, para castigo suyo y exemplo de otros [...] (Img. 6).

Podem pensar que la pena que possiblement li imposaren fos la vergonya pública, és a dir, passejar per Campanar o Benissa, damunt d'un animal amb alguna marca que indicàs que era bigama, acompanyant aquest acte amb alguns assots i el desterrament del lloc on vivia amb el seu tercer marit. Per un únic document, sense data,¹² podem saber que una de les penes fou el desterrament de la ciutat de València i els pobles propers, perquè Anna Maria Ivars va ser denunciada perquè havia segut vista a València «quebrantando el destierro en que havia sido condenada por tiempo de quatro años y de seis leguas de la presente ciudad y su contorno». La pròpia Ivars argumentava al seu favor que havia anat a València a tractar alguns negocis i a curar-se d'algunes malalties «que no podia conseguir en la villa de Alzira».¹³ Com assenyala M.ª José Collantes de Terán (2017: 76), l'exili aplicat a les dones havia de ser especialment dur:

Variaba de tres a cinco años y la penitente debía guardar entre tres y cinco leguas de distancia. Su subsistencia, separada de sus maridos y de sus familiares y amigos, sería especialmente difícil ante la dificultad de encontrar un lugar donde vivir y un trabajo. Y al retornar del exilio, les quedaría de forma permanente el estigma social de haber sido procesadas por la Inquisición.

---

12 Anna Maria Ivars afirma en aquest manuscrit que duia un any i mig desterrada. Aleshores si tenim en conter que l'últim document datat en el procés, on ella ja estava a la presó, és d'octubre de 1644, aquesta denúncia per anar a la ciutat de València probablement estaria redactada en el mes de juny o juliol de 1646.

13 És curiós que Ivars visqués a Alzira després de la condemna per bigàmia, perquè és un lloc prop de Carcaixent, on vivia Joan Pastor i on tenia moltes amistat com s'ha demostrat en el procés. És probable que una part de la condemna també fos que tornàs a viure amb el seu marit legítim.

La condemnada per bigàmia suplicà clemència als inquisidors, humiliant-se i al·ludint a la seua condició de dona, per fer veure que entenia que estava incorrent en un delictes, en anar a València: «Se sirva ussar de toda piedad y misericordia conmigo pues, como muger y poco entendida me ha faltado la advertencia y discurso». La inquisició finalment decidí que la rea fora «mandada bolver a su cárcel» (Img.4).

En el procés d'Ivars observem les motivacions de la dona per tornar-se a casar, és a dir, continuar amb la seua vida després de sofrir la mort d'una filla i l'abandonament d'un marit. Després de quedar vídua, es tornà a casar al 1627 amb Joan Pastor, amb qui conviu tres anys, i després que aquest l'abandonà, van passar cinc anys fins que aquesta es va casar novament, ara amb Jeroni Beltran, amb el qual duia convivint nou anys quan es va obrir el procés inquisitorial, és a dir, el triple de temps del que va conviure amb el seu segon marit. Parlem d'una separació a efectes pràctics, i un casament després de cinc anys de ser abandonada, però que la pressió social i les normes eclesiàstiques van acabar condemnant. Ni tant sols el marit, que podia sentir-se enganyat, havia denunciat a la seua muller.

També observem una mobilitat geogràfica de la dona per les comarques centrals i l'horta de València, per intentar refer la seua vida: Benissa, Bellreguard, València, Campanar, Carcaixent i Alzira són alguns dels escenaris on es van desenvolupar les accions. A més de la mobilitat geogràfica, la falsificació o l'ocultació documental també va ser una estratègia per fugir de la justícia. Per últim, veiem que els mecanismes del Sant Ofici estan ben engreixats, aconseguint valuoses declaracions sobre el cas que tracta i imposant una pena totalment vexatòria per a la dona, ja que el més important d'una condemna, en la majoria de vegades, no era el càstig físic o personal, sinó les exhibicions públiques de els/les acusades, per tal que la resta de la població sapigués les conseqüències que rebien les dones que atemptaven contra el sagrament del matrimoni.

3.El procés de Maria Francisca Savall

El procés de Maria Francisca Savall¹⁴ està redactat entre abril i juliol de 1779, i encara que consisteix en un lligall que arreplega la correspondència entre els inquisidors de València i Saragossa, la investigació per consultar els *Quinque Libri* parroquials o les declaracions dels testimonis, es tracta d'un procés incomplet. Ens falta la segona part, on apareixeria, entre altres qüestions, la condemna de l'acusada. Però anem per parts i analitzem la denúncia cronològicament:

Maria Francisca Savall,¹⁵ natural de Callosa d'en Sarrià, es va casar al 1773 amb Josep Pérez, del Captivador, a la Nucia. Aquesta parella va fer vida matrimonial uns quatre anys, fins que la muller se

---

14 AHN, Inquisición, 1808, Exp. 1.

15 Per aquest treball utilitzarem el cognom «Savall» normalitzat, però al llarg del procés apareixerà com a «Zabal», «Zaval» o «Sabal».

n'anà a treballar a casa de «Francisco Harnández», a Alacant, i allí va conèixer a Vicente Clavero, que vivia a Oriola, però era de Gènova. Aquest dos van començar una relació i se n'anaren fins a Roma per a casar-se a la «Santa Iglesia Lateranense», el 2 de juliol de 1777.¹⁶ Savall i Clavero portaven un passaport, signat pel comte d'Aguilar,¹⁷ expedit a Torí, a 13 de juny del 1773, on es deia que «pedimos a los gobernantes, ministros y justicias de los lugares por donde pasare, no le pongan en su viaje impedimento alguno, antes bien le den favor y auxilio que para continuarle necesitare [...]».¹⁸ La nova parella es converteix en pelegrina i sabem pel passaport que van des del poble italià de Segni fins a Còrsega i després emprenen una llarga travessia per diferents pobles de la Provença francesa, els Alps francesos i altres parts d'Occitània.¹⁹ L'última anotació en aquest document és del 23 de juliol, i sabem que van estar eixe dia a Narbona. Després no podem seguir amb exactitud la seua travessia però pel procés inquisitorial sabem que van arribar a l'església de Sant Jaume a Compostel·la i també a la basílica del Pilar de Saragossa. Fou en aquest últim lloc on varen coincidir amb un paisà de Savall de Callosa, Joaquin Verbegal.

Aquest Verbegal era un «carpintero de oficio, home al parecer de juicio sano i de bondad, vecino de Callosa del Sarria, en el Reino de Valencia» (Img.5)²⁰ i va anar a Saragossa a demanar-li a la Mare de Déu del Pilar «por su intercepción a beneficio de la vista, de que havia algún tiempo se hallaba privado» i en eixe moment era un rodamón el qual es dedicava a demanar almoïna per allà on anava. Aquest home coneixia a Savall perquè els dos eren del mateix poble i sabia que aquesta estava casada amb Josep Pérez «sin que el dicho matrimonio, *in facie ecclesiae*, se hubiera anulado por algun capítulo, sin haver muerto dicho Miguel Pérez»,²¹ perquè aquest el va veure bé de salut en la quaresma passada. La dona li confessà que venia de casar-se a Roma, «(con letras, a su parecer, del papa)»²² (Img.5), amb Clavero, «de nación Ginobés, con quien havia huido clandestinamente desde Alicante, de casa de Don Francisco Harnandes, en la que los dos servían, i adonde havia ido a verla alguna vez su legítimo marido [...]» (Img. 5).

---

16 Fa referència a l'arxibasílica de Sant Joan del Laterà, que és la seu del bisbe de Roma, el papa.

17 Don Vicente Osorio Moscoso i Guzman (1724-1786) va ser ambaixador espanyol en les corts de Torí del 1775 al 1779.

18 AHN, Inquisición, MPD.271. Agraïm al filòleg Jacob Mompó Navarro que ens facilités la còpia d'aquest passaport.

19 Al revers del document hi ha anotacions en francès on figuren més de 30 pobles i ciutats per on passaren Savall i Clavero, des del 18 de juny fins al 26 de juliol, i apareixen llocs com Aix, Pennes, Maillane o Meze. A més, també s'hi anotaren els ajuts que la gent els proporcionava, com ara atendre els cavalls o curar a Savall quan estava malalta.

20 Remetem a les imatges digitals disponibles en el portal Pares [en xarxa]: http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/ControlServlet?accion=4&txt_accion_origen=2&txt_id_desc_ud=1683098 (Última consulta el 31/04/2019).

21 Verbegal s'equivoca amb el nom del marit de Savall, afirmant fins a tres ocasions que s'anomenava Miguel Pérez, quan en realitat li deien Josep. Probablement l'error vinga perquè al pare d'aquell Josep li deien Miguel Pérez, i era habitual al llenguatge quotidià de l'època anomenar al fill «Josep Pérez de Migueu», per saber qui era són pare.

22 L'escrivà ho posa entre parèntesis per ser un aclariment de Verbegal al primer comentari.

Joanquin Verbegal, no tenia pensat denunciar a Savall, però quan va anar a confessar-se, el capellà li va recomanar que ho fes, «a fin de que el Santo Tribunal tome las providencias, que le pareciese oportunas, para que no se pierdan essas almas» (img. 5). Aquest va decidir fer-li cas, i aleshores denuncià a la parella i va procedir a explicar els fets al rector de Sástago.²³ El delator també apunta que la parella anava vestida com a pelegrins i els descriu físicament: «baja y de unos 21 años, y el hombre moreno, bajo y unos 25 años» (Img. 11). Mentre, Clavero i Savall van eixir de Saragossa cap a Vilafranca i volien anar cap a Vinaròs i embarcar-se rumb a Cadis «por miedo de pasar por el Reino de Valencia».

El dit Verbegal va presentar la denúncia, però després va desaparèixer, segurament continuant el seu viatge. Els inquisidors de Saragossa només amb les declaracions del rodamón apunten la seua valoració sobre el delicte:

Hacen aparecer la mala fe en las segundas nupcias, que, contravenidas, manifiesten los sentimientos que tienen acerca del sacramento del matrimonio, i, aunque el ser la dicha Francisca de buena familia, en la que cuenta actualmente un comisario o familiar del Santo Oficio, según especificó el delator; y por otra parte mujer aún joven y que había dado ya alguna nosa con su conducta, de fundamentos, para que atribuyendo su delito a impulsos de la lascivia, no se advierta vehementemente sospechosa de heregía [...] (Img. 6).

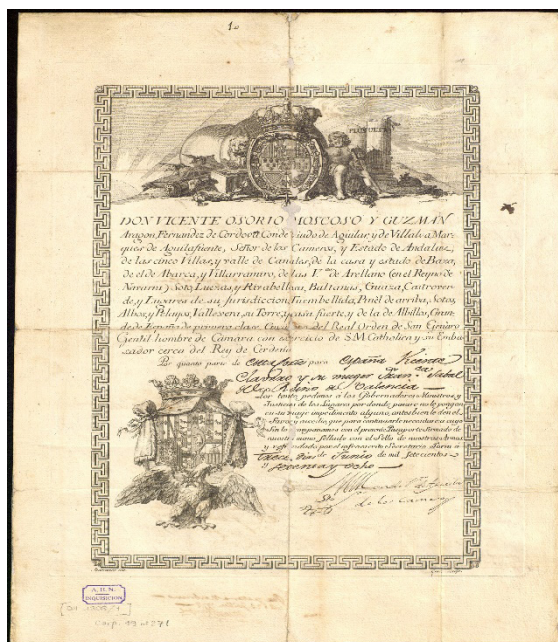
Des del primer moment es deixa constància que s'imputa a l'acusada un delicte d'*abjuració de levi*, com hem vist a la introducció, i també en el mateix procés es parla de «levemente sospechosa».

També hem de tenir en compte que Francisca li va dir una frase a Verbegal, que és clau per entendre per què va deixar el seu primer marit, quan afirma que aquest nou espòs «tiene mejor genio que no el otro» (Img. 12). Podem pensar que el tracte de Josep Pérez cap a la dona no seria ni molt menys respectuós, i, fins i tot podríem apuntar, a manera d'hipòtesi, que existiren maltractaments físics o psicològics cap a l'esposa, que hauria preferit la convivència amb el segon marit.

El rector de Sástago, només amb les declaracions de Joaquín Verbegal, no es va atrevir a retenir als esposos, perquè duien un pergamí on figurava el casament amb Clavero i un passaport signat per comte d'Aguilar. Malgrat això, el comissari de la inquisició va aconseguir que el regent d'Alborge retingués la fe de matrimoni amb l'excusa de no haver-la passat per la cúria de Saragossa, i a més l'alcalde d'aquest municipi els va confiscar l'esmentat passaport.

---

23 Coneixem el que va dir Verbegal gràcies a les cartes del rector de Sástago.

Vers del passaport atorgat per l'ambaixador espanyol a Torí, el 13 de juny de 1778, a Vicente Clavero i María Francisca Savall. AHN, Inquisición, MPD.271.

En aquest moment la màxima preocupació de les persones encarregades d'aquest procés era trobar a Verbegal «a fin de verificar la declaración» (Img. 33). Es va descobrir que el rodamón feia una setmanes havia estat a Tortosa i per aquesta raó es va escriure al comissari del Sant Ofici d'aquell lloc, demanant-li que fes «examen de Joaquín Verbegal y le reciba declaración, en orden al hecho de haver visto a Francisca Savall hacer vida marital con Vicente N., genovés [...]» (Img. 37). El comissari de Tortosa va corroborar que aquest home havia estat a la ciutat, però que «era un peregrino que pasava por Tortosa» i ignorava on estava actualment. Tampoc van poder torbar-lo ni a Callosa ni a la Nucua.²⁴

Tractant-se d'un pelegrí, havia de ser molt complicat saber on estava en cada moment, i per això el Sant Ofici acabà detemrinant que es formés una comissió que, a la fi, es va traslladar a la Marina Baixa, per tal d'aclarir els fets. Aleshores es va procedir a consultar els matrimonis registrats al *Quinque libri* de l'església de Callosa d'en Sarrià, i, en fer-ho, al full 47 d'aquest volum va aparèixer el següent:

Día dies de agosto de mil setecientos setenta y tres. Yo el ynfracfirmado cura de esta parroquial de Callosa d'en Sarrià, con licencia del reverendo señor Don Vicente María Carrillo [...], hechas tres canónicas moniciones entre días calenda, a la ora costumbrada, y no haviendo aparecido impedimento que abistase, ni tampoco en la vila de Nucua, según se sabían de mosén Isidoro Santamaria, vicario de dicha villa, obtenido primero el consentimiento de ambos contraientes,

²⁴ La inquisició també va tindre notícies que podria haver estat a la ciutat d'Alacant.

desposé por palabras claras, legítimas y de presente a Joseph Peres, pastor, mozo natural de dicha villa de la Nucia y hijo de Miguel Péres y de Úrsola Ana Devesa, todos vecinos de Nucia; y María Francisca Savall, doncella natural y vezina de esta villa, hija de Jayme Savall y Rosa Ortolà, consortes. Y en acto continuo les dije misa y di las bendiciones nupciales. Siendo a todo testigos Francisco Codesch, sagristán, y Francisco Sellés de Roque, vezinos de esta villa (Img. 52-53).

Per tant, segons la documentació, el matrimoni s'havia efectuat legalment, és a dir, publicant-se tres amonestacions avisant del casament, i efectuant-se la cerimònia davant d'un capellà i dos testimonis i seguidament registrant l'esdeveniment al *Quinque Libri* parroquial.

La següent fase de la instrucció va consistir a interrogar sis testimonis. A tots els interrogats se'ls feren les mateixes preguntes: Si sabia o intuïa per quina raó havia estat cridat a declarar; si sabia o havia escoltat algunes coses que atemptassen contra la religió catòlica; si recordava haver assistit a un matrimoni; i si recordava haver assistit al matrimoni de Pérez i Savall. Si la persona responia de manera afirmativa a l'última qüestió, també se li preguntava sí sabia on estava en aquell moment la parella, quant de temps feren vida matrimonial i si havien tingut o tenien fills.

Els primers interrogats foren el rector de Callosa, Josep Escrivà,²⁵ i els dos testimonis del casament, Francisco Codesch i Francisco Sellés.²⁶ El capellà contesta de manera negativa a totes les preguntes, l'escrivà del procés redactava que «no sabe cosa alguna del contenido de esta pregunta». (Img. 55) Codesch i Sellés si que recordaven haver assistit a la celebració del matrimoni com a testimonis, i el primer també sabia que la parella havia fet vida marital i a més van tindre descendència, però que, com no vivien a Callosa, no tenia més notícies.

Els altres tres interrogats eren del Captivador, un llogarret depenent de la Nucia, on va viure la parella i d'on era natural Josep Pérez. Es va prendre declaració primer a Josep Pérez de Josep,²⁷ llaurador, de 74 anys, i aquest declarà que sabia «muy bien que Josep Pérez de Miguel, oficio pastor, contraxo matrimonio con Francisca Savall; y lo sabe por aver aconpañado al dicho Josep Pérez quando fue a casarse a la villa de Callosa» (Img. 80). Recordava que Pérez i Savall havien fet vida com a matrimoni quatre anys al Captivador i fruit d'aquella relació va nàixer un infant, però no recordava si era xiquet o xiqueta, malgrat que sí que diu que va morir al poc de temps. El testimoni conta que no sap on està exactament María Francisca Savall perquè després de la mort de la criatura «se ausentó como unos dos años a esta parte y se fue a criar y servir de ama de leche a la ciudad de Alicante» (Img. 81). També es prengué declaració a Josep Pérez de Juan, llaurador de 55 anys, qui feu un testimoni pràcticament calcat a l'anterior, i com a novetat només

25 Natural d'Aldaia i tenia 57 anys en el moment de l'interrogatori.

26 El primer, de Benimantell i sagristà de l'església de Callosa, de 56 anys, i el segon, llaurador de Callosa d'en Sarrià, de 45 anys.

27 No s'ha de confondre amb Josep Pérez de Miguel, que era l'espòs de María Francisca Savall. Al lloc del Captivador abundava el cognom Pérez i el nom Josep (Soler, 2013; Furo, 2015: 51).

aporta que Josep Pérez de Miguel en eixe moment es trobava al Captivador (Img. 83-84). L'últim testimoni de la part del procés que es conserva és Josep Ivorra «presbitero, vicario» de la Nucia, qui només diu que era conscient que Savall i Pérez eren casats i residents al Captivador, però que ignorava on es trobaven en aquell moment (Img. 85-86).

Amb l'interrogatori del capellà de la Nucia finalitza el procés i no disposem de la sentència, tot i que es conserva l'al·legació fiscal del mateix, que acaba conclouent que cal esbrinar més sobre la celebració del segon matrimoni a Roma i, després, prosseguir amb la investigació:

Que para la justificación del 2º matrimonio es precisa la comprobación del citado testimonio auténtico, dado en Roma en 4 de Julio de 1777, por el que consta que el día 2 de dicho mes y año, Joseph María Talaica, vicario perpetuo de la santa iglesia Lateranense de Roma, desposó solemnemente por palabras de presente a Vicente Clavero, de la ciudad de Orihuela, y a Francisca Sabal, de la misma diócesis, habiendo precedido una sola proclama y no resultado de ella impedimento alguno. Este testimonio está firmado de Roque Romei vicecura de dicha yglesia Lateranense, y sellado con el sello de esta; y atestado o legalizado con la firma y sello del cardenal Columna, juez ordinario de la Curia Romana, sobre que dicho Roque Romei es tal vicecura de la expressada iglesia Lateranense, y que a su firma deve darse entero crédito. En vista de todo, acordó el tribunal, en 28 de Julio de este año, se haga dicha comprobación pedida por el inquisidor fiscal, y demás diligencias de estilo, y que para ello se remita esta sumaria a los señores del Consejo, que es el estado que trahe (Img. 4-5).²⁸

No sabem quina sentència va rebre la dona acusada de bigàmia en aquest cas, perquè no disposem de la documentació necessària, però d'aquest procés caldria destacar la decisió d'una dona de Callosa d'en Sarrià, del segle XVIII, d'escapar d'uns suposats maltractaments del seu marit; la qual cosa la fa fugir, creuant el Mediterrani fins a Roma, per casar-se amb un altre home que havia conegut mentre servia a Alacant.

També es motiu de remarca la informació que aporten els testimonis, és a dir, per una banda els interrogats de Callosa, que no diuen pràcticament res, i que podem veure clarament en l'exemple del rector, el qual no afirma que no haver conegut a Pérez ni a Savall, quan va ser ell qui, segons la documentació, els va desposar. Per una altra part, els del Captivador expliquen el temps de vida matrimonial de la parella, afirmen que tingueren un fill i encara assenyalen que la muller se'n anà a Alacant. És possible que Vicente Ronda, l'oncle de l'acusada, que era el batle de Callosa d'en Sarrià i familiar del Sant Ofici, pressionàs als veïns del municipi perquè no declarassen contra la seua neboda. També és possible que Ronda evitàs que la inquisició cridàs a Josep Pérez a declarar, perquè no s'entén com una de les parts principals del procés, la qual la tenien en tot moment localitzada, no siga considerada important. Els comissaris del Sant Ofici havien de justificar la decisió de no interrogar el marit de l'acusada, tot afirmant en el procés que no calia prendre-li declaració «en atención a su rudeza y no ser necesaria su declaración» (Img. 46). A més, cal suposar que Clavero i Savall haurien tingut contactes amb

---

28 AHN, Inquisición,3730,Exp.258.

gent de relleu, que els haurien ajudat casar-se a Roma i, sobretot, a aconseguir el passaport signat per l'ambaixador espanyol a Torí.²⁹

4. Conclusions

En els processos que hem analitzat hem pogut veure que durant el segle XVII i XVIII també va existir una bigàmia femenina, desvinculada de la immigració a Amèrica per part dels marits. Les motivacions o causes que podrien portar a una dona de l'antic règim a tornar-se a casar de manera il·lícita, legalment parlant, amb les conseqüències penals que podien ocasionar-se, són diverses. Així doncs, cada cas té les seues peculiaritats que cal analitzar, i per aquesta raó hem optat per fer una anàlisi microhistòrica per estudiar que Maria Ivars va decidir casar-se amb Jeroni Beltran perquè el seu primer marit la va abandonar i, al segle XVII, «en una societat com la València del segle XVII està mal vist viure en solitari. El matrimoni és la solució tant per a l'home com per a la dona. Amb la formació d'una nova parella es constitueix un nou marc familiar on cadascun té el seu paper» (Baixauli 2003: 154).³⁰ El cas de Savall és totalment diferent, perquè suposem que deixa el seu marit perquè aquest la maltractava d'alguna manera i va haver de fugir per casar-se amb un altre home per raons segurament amoroses.

Hem d'entendre les contradiccions que tindrien aquestes dones entre les normes socials, influenciades per la moral catòlica imposada, i la moral o la consciència individual. Ivars havia d'escollir entre viure sola o refer la seua vida, encara que il·legalment; i Savall tenia l'opció de viure amb un home rude i de mal caràcter, encara que el seu marit legal, o fugir amb una persona que s'estimava, malgrat que la justícia podria actuar contra ella.

Per mitjà de l'anàlisi dels dos processos judicials per bigàmia també hem pogut observar que la mobilitat geogràfica és clau per tornar-se a casar: el procés d'Anna Maria Ivars es desenvolupa en diferents comarques³¹ del Regne de València. Però el recorregut de María Francisca Savall per tornar-se a casar és molt més il·lustratiu, perquè del seu poble natal, Callosa, passa a viure al Captivador, on resideix amb el primer marit, i una vegada mort el fill d'ambdós, se'n va a servir a Alacant i d'allí passa a Roma, on es torna a casar. Després passaren per territoris francesos, arribaren a la península Ibèrica, fins a Santiago de Compostel·la, i d'allà degueren tornar, fins a Saragossa, on foren denunciats per Verbegal. Sabem, encara, que la parella tenia la intenció d'embarcar-se a Vinaròs, cap a Cadis i potser, des d'allà –port de les Amèriques en aquell moment– cap al nou continent, on segurament esperaven refer les seues vides i perdre's en una societat llunyana que els permetria un major anonimat.

---

29 No caldria descartar que l'amo de la casa d'Alacant on tots dos servien els ajudés d'alguna forma.

30 Isabel Baixauli parla en aquest cas de les viudes, però l'anàlisi és totalment aplicable a una dona abandonada pel seu marit, malgrat que el primer cas, el de viudetat, la muller pot tornar-se a casar i en el segon dels casos suposaria un delictes.

31 Encara que el seu marit emigrà a Granada.

Bibliografia:

- Alberro, S. (1982) «La sexualidad manipulada en Nueva España: Modalidades de recuperación y de adaptación frente a los tribunales eclesiásticos» en *Familia y Sexualidad en Nueva España*, FCE, México, pp. 238-257
- Baixauli, I. (2003) *Casar-se a l'Antic Règim: dona i família a la València del segle XVII*, València, Universitat de València.
- Bennassar, B. (1981) *Inquisición española: poder político y control social*, Barcelona, Crítica.
- Candau, M. (2016) «Mujeres ante la justicia: bigamas en la Sevilla Moderna», *Historia et ius* 9, pp. 1-14.
- Collantes, Mª J. (2017) «La mujer en el proceso inquisitorial: hechicería, bigamia y sollicitación.» *AHDE*, LXXXVI, pp.55-87.
- Domínguez, A. (1988) *Carlos III y la España de la ilustración*, Madrid, Alianza.
- Dualde, M. (1950-1967) *Fori antiqui Valentiae*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Jerónimo Zurita. Escuela de Estudios Medievales.
- Egido, T. (1992) *Las reformas protestantes*, Madrid, Síntesis.
- Espinar, M. (2013) *Jurisdicción penal ordinaria e inquisición en la edad moderna. A propósito del delito de bigamia*, Tesis Doctoral, Madrid, Universidad Rey Juan Carlos.
- Fabián y Fuero, F. (2015) *La Marina Baixa en 1791. Informe del obispo Fabián*, Sella, Aemaba.
- Figueras, T. (2003) *Pervirtiendo el orden del santo matrimonio : bigamas en México, siglos XVI-XVII*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- Gacto, E. (1990) «El delito de bigamia y la Inquisición española», en Tomás y Valiente, F. (Coord), *Sexo Barroco y otras transgresiones premodernas*, Madrid, Alianza editorial, pp. 127-152
- García Cárcel, R. (1976) *Orígenes de la Inquisición española: el Tribunal de Valencia, 1478-1530*, Barcelona, Península.
- Jimeno, R. (2015) *Matrimonio y otras uniones afines en el Derecho Histórico Navarro. Siglos VIII-XVIII*. Madrid, Dykinson s.l.
- Manescau, M. (2005) «El delito de bigamia», dins de Escudero, J (Coord): *Intolerancia e Inquisición: [actas del Congreso Internacional de Intolerancia e Inquisición celebrado en Madrid y Segovia en febrero de 2004]* Vol. 1, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales (SECC), pp. 529-540.
- Poska, A. (2000) «Cuando se las juzga por bigàmia. Las mujeres gallegas y el Santo Oficio», dins de Giles, M. (coord.) *Mujeres en la Inquisición : la persecución del Santo Oficio y el Nuevo*, Madrid, Ediciones Martínez Roca, pp.232-252.
- Soler, J. (2013) *El Captivador y la ermita de Sant Vicent. Encrucijada histórica de pueblos*. València, Josep Soler Pérez.